

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-9]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

UO' K 811.512.133'373.6:39

FITONIMLAR XALQ ETNOMADANIYATI IFODASI SIFATIDA

Ikromov Maxamadyusub Tursunali o' g' li
Andijon davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
ORCID: 0009-0008-6064-3987
E-mail: mukhammadysuff@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada til, etnos va madaniyat o' rtasidagi uzviy bog' liqlik V. Gumboldt, G. Shteyntal, V. Vundt va A.E. Karlinskiy kabi tilshunoslarning nazariy qarashlari asosida tahlil qilinadi. Til nafaqat kommunikativ, balki xalqning tafakkuri, dunyoqarashi va ijtimoiy ongini ifodalovchi kumulyativ vosita sifatida ko' rib chiqiladi. Maqolaning asosiy e'tibori fitonimlarning etnomadaniy birlik sifatidagi tabiatini aniqlashga qaratilgan: har qanday o' simlik nomi emas, balki xalq ijtimoiy ongida simvolik, funksional va assotsiativ qimmat kasb etgan fitonimlarga etnomadaniy birlik hisoblanishi asoslab beriladi. O' zbek, rus va boshqird tillaridan olingan qiyosiy misollar (terak, olma, shaftoli, o' rik, uzum, gilos, qayin, eman) yordamida fitonimlarning turli xalqlar tilida turlicha etnosemantik ma'no kasb etishi ko' rsatib beriladi. Shuningdek, fitonimning etnosemantik mundariyasi kengayishi yoki torayishi bilan uning etnomadaniy ahamiyati o' rtasidagi bog' liqlik nazariy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot natijalari fitonimlarning etnolingvistik va lingvokulturologik tadqiqotlar uchun muhim manba bo' la olishini ko' rsatadi.

Kalit so' zlar: til, etnos, etnomadaniyat, fitonim, etnolingvistika, lisoniy manzara, etnosemantika, fitomorf kod.

ФИТОНИМЫ КАК ВЫРАЖЕНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРЫ НАРОДА

Аннотация: В статье анализируется взаимосвязь языка, этноса и культуры на основе теоретических взглядов В. Гумбольдта, Г. Штейнтеля, В. Вундта и А.Е. Карлинского. Язык рассматривается не только как коммуникативное средство, но и как кумулятивный инструмент, отражающий мышление, мировоззрение и общественное сознание народа. Основное внимание уделяется выявлению природы фитонимов как этнокультурных единиц: обосновывается, что этнокультурной единицей можно считать не любое название растения, а лишь те фитонимы, которые приобрели символическую, функциональную и ассоциативную ценность в общественном сознании народа. На сопоставительных примерах из узбекского, русского и башкирского языков (тополь, яблоко, персик, абрикос, виноград, черешня, берёза, дуб) показано, что фитонимы приобретают различное этносемантическое значение в языках разных народов. Кроме того, теоретически обосновывается взаимосвязь между расширением или сужением этносемантического содержания фитонима и его этнокультурной значимостью. Результаты исследования показывают, что фитонимы могут служить важным источником для этнолингвистических и лингвokulturoлогических исследований.

Ключевые слова: язык, этнос, этнокультура, фитоним, этнолингвистика, языковая картина мира, этносемантика, фитоморфный код.

PHYTONYMS AS AN EXPRESSION OF THE ETHNIC CULTURE OF A NATION

Abstract: The article analyzes the interrelation between language, ethnos and culture based on the theoretical views of W. von Humboldt, H. Steinthal, W. Wundt and A.E. Karlinsky. Language is examined not merely as a means of communication but as a cumulative instrument reflecting the thinking, worldview and social consciousness of a people. The main focus of the article is on determining the nature of phytonyms as ethnocultural units: it is argued that not every plant name, but only those phytonyms that have acquired symbolic, functional and associative value in the social consciousness of a people, can be regarded as ethnocultural units. Using comparative examples from the Uzbek, Russian and Bashkir languages (poplar, apple, peach, apricot, grape, cherry, birch, oak), the article demonstrates that phytonyms acquire different ethnosemantic meanings across the languages of different peoples. Furthermore, the relationship between the expansion or narrowing of a phytonym's ethnosemantic content and its ethnocultural significance is theoretically substantiated. The findings show that phytonyms can serve as an important source for ethnolinguistic and linguoculturological research.

Keywords: language, ethnos, ethnic culture, phytonym, ethnolinguistics, linguistic worldview, ethnosemantics, phytomorphic code.

Kirish

Til inson ongining uzluksiz rivoji va tafakkur jarayonlarining ifodasi sifatida namoyon bo' ladi. Uni shakllantirish va yuzaga chiqarishda muhim vosita vazifasini bajaradi. Til inson kognitiv faoliyatining eng muhim vositasi hisoblanib, olamning lisoniy manzarasi yoki atrof-borliq haqidagi madaniy g' oylar bevosita tilda aks etadi. Til "insonning o' ziga xosligini, mavjudligini, uning olam bilan munosabatini ifodalaydi" [10]. Til egalarida olam haqidagi mavjud bo' lgan qarashlar va munosabatlar birlashib yagona etnolingvistik tizimni tashkil etadi. Fitonimlar olamning lisoniy manzarasining universal nominativ tomonini ifodalaydi va ularda "til — madaniyat — etnos" yo' nalishi bo' yicha faoliyat yurituvchi etnomadaniy kod ifodalanadi[2].

Tilning aloqa vositasi sifatida kishilar o' rtasidagi kommunikatsiya jarayonidagi asosiy va muhim vosita ekani, shubhasiz. Lekin til va uning tarixi xalqning tarixi bilan chambarchas bog' liq tarzda rivojlanib kelayotgan dinamik jarayon ekanligini hisobga olish tilning mohiyatini yanada aniqroq tushunishga imkon beradi. Bu haqida V. Gumboldt o' z zamonasining ilg' or mutafakkirlaridan biri sifatida tilning ichki tizimi hamda uning sohibi bo' lgan xalqning ma'naviyati, tafakkuri, madaniyati va tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog' liqligini chuqur tahlil etgan olimdir. Uning ta'kidlashicha, til doimiy harakat va rivojlanish holatidagi hodisa bo' lib, aynan taraqqiyot jarayoni uning mavjudlik shaklini belgilaydi. Til nutq vositasida yashaydi, takomillashadi va yangilanib boradi. Uning nazariyasiga ko' ra, til tafakkur faoliyatining ijodiy mahsuli hamda inson fikrlash jarayonining asosiy qurolidir. Shu bois tilni statik hodisa emas, balki doimiy rivojlanishdagi, o' zgaruvchan jarayon sifatida baholash lozim. Har bir xalqning o' ziga xos ichki ruhi va ma'naviy dunyosi mavjud bo' lib, ana shu ruhning tashqi ifodasi til orqali namoyon bo' ladi. Til milliy xususiyatlarni saqlovchi va avloddan avlodga yetkazuvchi muhim vosita hisoblanadi. Demak, turli tillarni bir predmetning oddiy nomlanish shakli sifatida emas, balki uni idrok etishning turlicha usuli sifatida talqin qilish lozim, ya'ni bir xil narsa turli xalqlar ongida o' ziga xos tarzda aks etadi [2]. Predmet umumiy bo' lsa-da, uni anglash va tasvirlash jarayoni har bir til egasining dunyoqarashi hamda milliy tafakkuri bilan chambarchas bog' liqdir.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy tilshunoslikda til taraqqiyotida milliy-madaniy xususiyatlarning o' rni turli aspektlarda tahlilga tortilayotganiga qaramay, etnosning til bilan munosabatini etnomadaniy aspektda, xususan, fitonimik leksika misolida tadqiq etishga bo' lgan ehtiyoj yuqoriligicha qolmoqda. Xalqning tilidagi tabiat bilan bog' liq birliklarni etnomadaniy xususiyatlarini aniqlash orqali insonlarning olam haqidagi bilimlari, borliqni qabul qilish jarayonidagi o' ziga xosliklarini anglash mumkin. Maqolaning maqsadi – fitonimlarning etnomadaniy birlik sifatidagi mohiyatini, ularni shu maqomga ko' taruvchi mezonlarni hamda etnosemantik mundarijani kengayish/torayish dinamikasini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

V. Gumboldt o' z nazariyasida "til — inson bilan uni o' rab turgan muhitni bog' lovchi bo' g' in, ... "xalq ruhi" va madaniyat belgisi" [5], — degan g' oyani ilgari suradi. Ushbu g' oya ta'sirida keyinchalik tilni kishilar o' rtasida aloqani ta'minlovchi vosita sifatida emas, balki "xalq ruhi"ni ifodalovchi xususiyatlarini hisobga olgan holda til tadqiqida turli yondashuvlar paydo bo' ldi. Jumladan, G. Shteyntal tilni xalq psixologiyasining ko' rinishi sifatida baholab, etnos taraqqiyoti va til taraqqiyoti qonuniyatlari bilan umumiylik kasb etishini ta'kidlaydi [12]. V. Vundt esa xalq psixologiyasining obyekti sifatida til, mif, urf-odat va an'analarni kiritadi va tilni "inson jamiyatining rivojlanish jarayonida vujudga kelgan jamoaviy ma'naviy faoliyatning muhim mahsuli" [5], deya ta'kidlaydi. Shu tariqa xalqning tilini o' rganish, uning o' ziga xosligi, mentaliteti va madaniyatini o' rganish mumkinligi haqidagi g' oya paydo bo' lishi natijasida antropotsentrik paradigma vujudga keldi hamda rivojlandi. Tilning madaniyatni ifodalovchi asosiy vositalardan biri ekanligini asoslagan qarashlarning yuzaga kelishi, tilni undan foydalanuvchi xalqning etnomadaniy hayoti bilan uzviy bog' liq tarzda tadqiq etish zaruratini kuchaytirdi hamda shu yo' naliqdagi izlanishlarning rivojlanishiga sabab bo' ldi.

Til va etnos qanchalik bir-biri bilan uzviy aloqada bo' lsa, tilning tarixi va xalq tarixi ham shunday bog' liq tushunchalar ekani isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Etnosning olamni bilish, uning sirli va murakkab jihatlarini o' rganish jarayonida asrlar davomida erishgan yutuqlari bevosita til orqali ifodalangan qimmatli meros hisoblanadi. Har bir etnosning o' zgachaligi, avvalo, uning tilida namoyon bo' ladi. Til esa o' z navbatida etnosning ko' p asrlik tarixiy taraqqiyoti, kundalik hayot tarzi, amaliy faoliyati, tafakkuri, madaniyati hamda dunyoqarashi bilan chambarchas bog' liq holda rivojlanadi. Aynan shu bog' liqlik asosida til kumulyativ vazifasini bajarishini hisobga oladigan bo' lsak, til etnosning o' z-o' zini anglash vositasi ekani ayon bo' ladi.

Insonga xos eng muhim xususiyatlardan biri — uni qurshab turgan olamni anglashga bo' lgan intilishdir. V. Gumboldtning ta'kidlashicha, tilning paydo bo' lishiga sabab bo' lgan omil ham inson ichki olamining muayyan ehtiyojlarini qondirish zarurati bo' lgan [2, 50]. Tafakkur insonning bilish jarayonining asosiy mexanizmini belgilaydi, shu bois borliqning ongda aks etishi "bilish" tushunchasi bilan izohlanadi. Bilish jarayonining asosida predmet va voqea-hodisalarning inson ongida aks etishi turadi; olam unsurlarining ongda aks etgan obrazlari predmetlarning ayni o' zi emas, balki ularning ta'sirida shakllangan bilim va axborot hisoblanadi. Shu jarayonda shakllangan yakka shaxslarning olam haqidagi tasavvurlari, bilimlar va ko' nikmalari yig' ilib, butun bir etnosning etnomadaniy tizimi shakllanadi.

Til ma'lum bir etnik muhitda shakllangan madaniyatni ifodalovchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Bu haqida A.E. Karlinskiy: "til — ma'lum etnosning ijtimoiy ong mahsulidir, u atrof-muhitni o'ziga xos tarzda bo'lib, tilda aks ettiradi va shu tilning asosiy sohibi mentalitetini belgilaydi" [7], deya ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, tilning jamiyatdagi vazifasini uning markazida turuvchi inson nutq faoliyatidan ajratib talqin etib bo'lmaydi. Nutq faqat shaxsga xos hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy ong hamda milliy tafakkurning ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Tabiatning ikki asosiy tarkibiy qismi — fitonimlar va zoonimlar — etnomadaniy tadqiqotning muhim obyektlaridan hisoblanadi. N. Konovalova ta'kidlaganidek, "xalq fitonimiyasiga alohida e'tibor qaratish lozim, chunki u insonni o'rab turgan tabiatning bir qismi sifatida o'z simliklar dunyosining amaliy va madaniy-mifologik rivojlanish tajribasini o'zida mujassam etgan eng qadimiy leksik mikrotizimlardan biridir" [8]. Fitonimik leksika tilshunoslikning tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanib, u juda qadimiy leksik tizim, asrlar davomida shakllangan, turli o'zgarishlarga uchrab bugungi holatga kelgan. Tilshunoslikda olib borilgan dastlabki tadqiqotlarda fitonimlar, asosan, leksik birlik sifatida onomasiologik ko'lamda tadqiq etilgan bo'lsa, antropotsentrik tadqiqotlar ko'lamini kengayib borishi fitonimlarning tadqiqot yo'nalishlari o'zgarishini taqozo etmoqda. T.A. Dyakova ham fitonimlarning lug'atning eng qadimgi qatlamlaridan ekanini, ularning turli birliklarni lingvistik konseptualashtirishda faol ishtirok etishini ta'kidlaydi [6].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda fitonimlarning etnomadaniy tabiatini aniqlash uchun bir necha metoddan foydalanildi. Tavsifiy metod yordamida fitonim, etnos, etnomadaniyat, fitomorf kod kabi asosiy tushunchalar ta'riflandi va ular orasidagi mantiqiy munosabatlar aniqlandi. Qiyosiy-tipologik metod o'zbek, rus va boshqird tillaridagi fitonimik materiallarni (xususan, terak/topol, qayin, eman kabi daraxt nomlarini) o'zaro solishtirish, ularning konnotativ ma'nolaridagi umumiylik va farqlarni aniqlash uchun qo'llanildi. Komponent (semantik) tahlil metodi orqali fitonimlarning nominativ ma'nosidan tashqari ularda mavjud bo'lgan konnotativ, simvolik qatlamlar ajratib ko'rsatildi. Shuningdek, uzluksiz tanlash (слонм выборка) metodi asosida ilmiy-nazariy adabiyotlar, etnografik va folklor materiallaridan fitonimlarga oid misollar to'plandi va tizimlashtirildi. Tadqiqot manbai sifatida tilshunoslik, etnolingvistika va lingvokulturologiyaga oid ilmiy adabiyotlar, shuningdek xalq og'zaki ijodi va etnografik ma'lumotlar xizmat qildi.

Natijalar va tahlil

Fitonimlar nafaqat o'z simliklar dunyosini ifodalovchi leksik birliklar hisoblanadi, balki insonni o'rab turgan tushunchalar dunyosining tildagi aksi hamdir. Fitonimlar "nafaqat atrof borliqdagi predmetlarning botanik xususiyatlarini o'z ichiga oladi, balki ma'lum bir etnoslarning o'z tmishi, tafakkuri, madaniyati, dunyoqarashi, yashash tarzi va odatlari haqida ham muhim ma'lumotlarni beradi" [6]. Ayrim fitonimlar xalqning aksiologik va stereotipik xususiyatlari haqidagi etnomadaniy ma'lumotlarni ham o'zida mujassam etadi. Misol uchun, shuvoq o'z simligi an'anaviy slavyan madaniyatida qayg' u, g' azab ramzi hisoblanadi; uning xalq tabobatida shifobaxshlik xususiyati bo'lishiga qaramay, xalq uni achchiq va yoqimsiz hidi sababli salbiy tus bilan bog'lagan [1]. O'zbek tilida ham xalqimizning etnik kelib chiqishi, tarixiy rivojlanish jarayonlarida ro'y bergan ijtimoiy-madaniy jarayonlarni, bizni qurshab turgan tabiat haqidagi tasavvurlarni ifodalab beruvchi fitonimlar va ular bilan bog'liq etnomadaniyat shakllangan.

Fitonimlarning etnomadaniy xususiyatlari haqida gap ketganda, avvalo, "etnos" hamda "etnomadaniyat" terminlariga izoh berish lozim. "Etnos" — umumiy tarix, umumiy ajdod, umumiy madaniyat, umumiy hudud va umumiy tilga ega bo'lgan ijtimoiy guruh hisoblanadi; bular ichida madaniyat va til etnosning asosiy belgisi hisoblanadi. "Etnomadaniyat" esa ma'lum bir etnosga xos bo'lgan ma'naviy va moddiy qadriyatlar, an'analar, urf-odatlar, e'tiqodiy qarashlar yig'indisi bo'lib, tarixan shakllangan va olamni idrok etish jarayoni sifatida tushuniladi. Dunyoda ko'plab xalqlarning yashaydigan uylari, kiyadigan kiyimlari, kuylaydigan qo'shiqlari, raqslari, iste'mol qiladigan taomlari va boshqa etnomadaniy birliklari turlicha hamda takrorlanmasdir: suzuvchi uylar Janubiy-Sharqiy Osiyo xalqlarini, qor va muzdan qurilgan uylar Eskimoslarni yodga soladi; XIX asrda rus ayollarining libosi ularning mamlakat qaysi hududida istiqomat qilishi haqida axborot bergan bo'lsa, o'zbek yigitlarining do'ppisi ularning qaysi viloyatdan ekanini ifodalab turadi. Bu kabi birliklar xalqning etnomadaniy xususiyatlarini ifodalasa-da, etnomadaniy diffuziya natijasida me'morchilik, pazandachilik, tikuvchilik sohalariga oid tushunchalar etnomadaniy birlik sifatidagi xususiyatini yo'qotib bormoqda. Etnomadaniy diffuziyaga deyarli uchramaydigan birliklar ichida fitonimlar alohida ajralib turadi, chunki xalq tafakkurida o'rinlashgan fitomorf kodlar insonni qurshab turgan olamning lisoniy manzarasining tarkibi hisoblanadi. Insonlar boshqa xalqlarning milliy taomlarini, liboslarini, me'morchiligini o'zlashtirishi mumkin, biroq ular yashab turgan hudud tabiatini va u bilan bog'liq qadriyatlarni o'zlashtirish imkonsiz.

Shu o'rinda savol tug'iladi: bizning hududimizda yetishtirilmaydigan banan, kivi, apelsin, mandarin, avakado, ananas kabi mevalar bugungi kunda kundalik hayotimizda alohida o'rinni tutadi, biroq ular bizning xalqimiz uchun etnomadaniy xususiyat kasb etmaydi. Sababi shundaki, bizga faqat mevalarning o'zi kirib keldi, ular bilan bog'liq ramziy ma'no yoki urf-odatlar kirib kelmadi — demak, bunda etnomadaniy diffuziya sodir bo'lmadi. Ammo bu mevalar tabiiy holatda o'sadigan hududlarda yashovchi xalqlar hayotida o'ziga xos etnosemantik xususiyatga ega: banan Braziliyada milliy ramz, Xitoyda esa omad va farovonlik ramzi hisoblanadi [14]; kivi Yangi Zelandiyaning milliy ramzi hisoblanadi.

Amerikalik hindular uylariga kiraverishda ananas qo' yish odati mavjud bo'lgan, bu mehmonlarni kutib olish belgisi bo'lgan; hozirgi kunda ham AQShning janubiy shtatlarida ananas tasviri mehmondo'stlik ramzi sifatida zargarlik buyumlari va sovg'alarda qo'llaniladi [13].

Yuqoridagi mevalar va ular bilan bog'liq urf-odatlar bizda mavjud emas, chunki turli etnoslarning olam haqidagi tasavvurlari, bilimi turlicha bo'ladi. Ushbu differentsiatsiya turli xalqlarning joylashgan hududi va atrof-borliqni idrok etish jarayonidagi milliy-madaniy xususiyatlari natijasida yuzaga keladi. Bir fitonim xalqlarning madaniyati va tabiat bilan bog'lgan munosabatiga ko'ra turlicha etnosemantik xususiyatlarni namoyon qilishi mumkin. Misol uchun, o'zbek tilida terak leksemasi bo'yi baland kishilarga nisbatan "bo'yi terakdek", "mirza terak" birikmalarida salbiy, aniqrog'i "beso'naqay", "qo'pol" ma'nolarida qo'llanadi. Rus tilida esa terak "noziklik etaloni hisoblanadi. Bu farqning sababi xalqlarning yashash hududiga bog'liq: rus xalqi yashash hududining katta qismini bahaybat daraxtlarga boy o'rmonlar tashkil etadi, shunday qurshov ichida terak nozik bo'lib ko'rinadi va natijada u "(devushka) kak topol" — nozik qiz" tarzida ijobiy ma'noda qo'llanadi. Bizning hududimizda esa terak keng tarqalgan ko'plab mevali va manzarali daraxtlarga nisbatan bo'yi balandligi bilan alohida ajralib turgani uchun "beso'naqay", "qo'pol" degan tasavvurni uyg'otadi[2].

O'simliklarga nisbatan turlicha qarash qarindosh tillar ichida ham yuz berishi mumkin. Turkiy tillarning qipchoq guruhiga kiruvchi boshqird xalqi hayotida o'rmon alohida ahamiyat kasb etadi, bu esa o'simlik nomlari nominatsiyasida ham sezilib turadi: Masalan, boshqird tilida: *саука* — yosh qayin, *саукалык* — yosh qayinzor; *сауыл* — yolg'iz katta qayin daraxti, *сауыллыз* — eski qayinzor; *мүһә* — yosh eman, *мүһәралық* — yosh eman o'rmoni kabi yosh belgisini ifodalovchi maxsus leksemalar mavjud [4]. O'zbek tilida esa o'simliklarning yoshiga nisbatan nomini ifodalovchi alohida leksemalar mavjud emas; buning o'rniga xalqimiz bir turdagi o'simliklarning tashqi ko'rinishi (qora qarag'ay), kirib kelgan hududi (qrim qarag'ayi) yoki xususiyati (oddiy qarag'ay, shrenk qarag'ayi) asosida nomlaydi. O'zbek va boshqird tillari genealogik va tipologik tasnifda bir guruhdan joy olsa-da, nominatsiya jarayoni turlichaligi shu misollarda ham ko'rinadi. Bundan tashqari, o'simliklar nominatsiyasi til egalarining o'simliklarga munosabati, ularning qimmatini, ular bilan bog'liq mifologik g'oyalar bilan belgilanadi, shu sababli fitonimlar ma'lum bir etnosga xos xususiyatlarni ifodalay oladi va o'simlik nomlari tilning nafaqat nominativ, balki xalqning etnik-madaniy xususiyatlarini saqlovchi kumulyativ funksiyasini ham bajaradi.

Ma'lum o'simlikning noyoblighi yoki ko'p tarqalganligi, foydali (tabobatda, pazandachilikda, marosimlarda ishlatilishi) yoki zararli xususiyatlari (begona o'tligi, iste'molga yaroqsizligi, tikanlar bilan qoplanganligi, zaharliligi) uning xalq madaniyatida ijobiy yoki salbiy tushunchalar bilan assotsiatsiya qilinishiga asos bo'ladi [11]. O'zbek tilida yurtimizda yetishtiriladigan o'simliklar bilan bog'liq ko'plab ramziy ma'nolar mavjud: olma fitonimi homiladorlik, farzand, voyaga yetgan qiz, sevgi-muhabbat, ma'shuqaning yonog'i, yuzi ma'nolarida; olma guli poetik obrazi esa "qalbaki sevgi" majoziy ma'nosida qo'llaniladi. Shaftoli fitomorfi qalbaki sevgi va ko'p farzandlilik, o'rik fitomorfi yorning chiroyli ko'zi, serfarzandlilik hamda oshiqning barcha qiyinchiliklarga bardoshlilik ma'nolarini ifodalab kelgan. Uzun fitomorfi ko'p farzandlilik, aka-uka, opa-singil ma'nolarini, gilos fitomorfi esa yorning go'zalligi, nozikligi, labi ma'nolarini ifodalaydi [9].

Yuqoridagi misollar fitonimlarni etnomadaniy tadqiqotning asosiy obyektlaridan biri sifatida baholashga asos beradi. Ammo shu o'rinda tabiiy savol tug'iladi: har qanday fitonimni ham etnomadaniy birlik hisoblash mumkinmi? Bizning fikrimizcha, bunday emas. Fitonimik leksika tarkibidagi har qanday leksik birlik xalq turmush tarzi bilan bog'liq bo'lmayligi, etnos ongidagi lisoniy manzarada bevosita mavjud bo'lmayligi mumkin. Buning sababi, eng avvalo, ushbu fitonimning geografik jihatdan boshqa mintaqaga mansubligi yoki xalqning dehqonchilik faoliyatiga yaqin o'tmishda kirib kelgani bo'lishi mumkin: fitonim kishilar turmush tarzi bilan qanchalik uzoq davrlardan beri bog'liq bo'lsa, u etnomadaniy xususiyatlarni qabul qilish imkoniyati shunchalik yuqori bo'ladi. Shunday ekan, etnomadaniy birlik etnosning, xalqning yoki ijtimoiy guruhning milliy-madaniy hayoti, diniy qarashlari va hayotiy tajribalari bilan bog'liq tarzda uzoq tarixiy jarayonda paydo bo'ladi. Fitonimlarning ma'lum qismigina ushbu jarayonda qatnashadi, etnomadaniy birlik sifatida shakllanadi hamda xalq og'zaki ijodi, urf-odatlar, marosimlar, xalq tabobati va boshqa madaniy ko'rinishlarda saqlanib qoladi. Demak, botanika sohasida qo'llanadigan o'simlik nomlari emas, balki muayyan o'simliklarni ifodalab kelgan, xalqning ijtimoiy ongiga xos simvolik, funksional va assotsiativ qimmatni ifodalagan fitonimlarnigina etnomadaniy birlik hisoblash mumkin.

Botanikaga oid terminlar ichida daraxt, buta, meva, sabzavot va turli boshqa o'simliklarni ifodalab keluvchi nominativ birliklarning xalqning turmush tarzi va madaniyati bilan bog'liqligini ko'rish mumkin. Insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichida insonlarning asosiy oзуqa manbayi hisoblangan o'simliklar keyinchalik xalqlar turmush tarzi va madaniyatining ajralmas qismiga aylandi. Natijada insonda o'simliklarga nisbatan subyektiv munosabat shakllandi: iste'mol qilish mumkin bo'lgan yoki turli maqsadlarda foydali o'simliklarga nisbatan ijobiy, iste'molga yaroqsiz, zaharli yoki zararli o'simliklarga nisbatan esa salbiy munosabat vujudga keldi. Bu munosabatlar natijasida ibtidoiy diniy qarashlar va mifologik tasavvurlar, ayrim o'simliklarga ishonch va e'tiqod, ular bilan bog'liq irim va urf-odatlar paydo bo'ldi. Bunday qarashlardan ayrimlari hozirgacha saqlanib qolgan: anjir daraxtini yoqib bo'lmayligi, kurtak

yoʻzgan daraxtni kesmaslik, chaqaloq tugʻilganda yoʻldoshini mevali daraxt ostiga koʻmish, inson vafot etganda yuvilgan suvni mevali daraxt ostiga toʻkish, daraxt shoxiga mato bogʻlab duo qilish, oʻsimliklarni jinsga ajratish ("erkak daraxt") kabi urf-odatlar shular jumlasidandir.

Demak, fitonimlar etnomadaniy tadrijida takomillashib boradi. Bu jarayonda fitonimning etnosemantik mundarijasi kengayib borishi bilan bir qatorda torayishi ham mumkin. Etnosemantik mundarija kengayishi natijasida fitonimning xalq hayotidagi etnomadaniy ahamiyati ortib boradi, yaʼni u urf-odatlar, marosimlar, xalq bayramlari, folklor janrlari, paremiologik birliklar kabi madaniy hodisalar tarkibida etnomadaniy kod sifatida oʻz xususiyatini kengaytirib boradi. Aksincha, etnosemantik mundarija torayishi natijasida yuqoridagi xususiyatlar kamayib boradi. Buning sababini maʼlum bir fitonim madaniy kod sifatida mavjud boʻlgan madaniy hodisalarning xalq hayotidagi ahamiyati pasayishi va oxir-oqibat butunlay yoʻqolishi bilan izohlash mumkin. Shunday qilib, fitonimning etnomadaniy maqomi statik emas, balki xalqning ijtimoiy-madaniy hayotidagi real amaliyot bilan uzviy bogʻliq holda oʻzgaruvchan hodisadir.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillar asosida shuni taʼkidlash mumkinki, insonni qurshab turgan olam manzarasi bevosita uning tilida aks etadi, tilda aks etuvchi ayrim birliklar esa xalqning tafakkuri, dunyoqarashi, ijtimoiy ongi, milliy-madaniy gʻoyalarini oʻzida ifodalaydi va saqlaydi. Yuqoridagi xususiyat koʻplab birliklar qatorida ayrim fitonimlarda ham oʻz ifodasini topadi. Tadqiqot shuni koʻrsatdiki: birinchidan, har qanday botanik nomlanish emas, balki xalq ijtimoiy ongida simvolik, funksional va assotsiativ qimmat kasb etgan fitonimlarga etnomadaniy birlik sifatida baholanishi mumkin; ikkinchidan, fitonimlar boshqa madaniy birliklardan (kiyim, taom, meʼmorchilik) farqli oʻlaroq, etnomadaniy diffuziyaga eng kam uchraydigan, milliy oʻziga xoslikni eng barqaror saqlovchi til birliklaridan biri hisoblanadi; uchinchidan, bir xil fitonim turli xalqlar tilida ular yashab turgan tabiiy-geografik muhit va madaniy tajribaga koʻra tamoman farqli, hatto qarama-qarshi etnosemantik maʼnolarni ifodalashi mumkin (masalan, terak obrazi oʻzbek va rus tillarida); toʻrtinchidan, fitonimning etnomadaniy maqomi statik emas — uning etnosemantik mundarijasi tarixiy jarayonda kengayishi yoki torayishi, hatto butunlay yoʻqolishi mumkin. Ushbu xulosalar fitonimlarni oʻzbek tilining etnolingvistik va lingvokulturologik jihatdan tadqiq etilishi lozim boʻlgan istiqbolli obyektlardan biri sifatida belgilaydi. Kelgusi tadqiqotlarda oʻzbek tilidagi fitonimik leksikani xalq ogʻzaki ijodi, frazeologik birliklar, paremiologik fond va etnografik manbalar asosida yaxlit tizim sifatida tavsiflash, shuningdek zoonimlar bilan qiyosiy tahlil qilish muhim ilmiy istiqbol kasb etadi.

Mualliflar bayonotlari

Mualliflar hissasi: yagona muallif tadqiqot konsepsiyasini ishlab chiqish, manbalarni tahlil qilish va maqola matnini tayyorlashni toʻliq oʻzi amalga oshirgan.

Manfaatlar toʻqnashuvi: muallif manfaatlar toʻqnashuvi yoʻqligini bildiradi.

Moliyalashtirish: tadqiqot tashqi moliyaviy yordamsiz amalga oshirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ikromov M. T. Botanik terminlarni antroposentrik paradigmada oʻrganishning ahamiyati // NamDU Ilmiy axborotnomasi.. 2025. № 2. B. 449.
2. Ikromov M. T. Botanik terminlarning etnomadaniy tadqiqi // FarDU. Ilmiy xabarlar. 2025. Tom 31, № 3. B. 149-153.
3. Вундт В. Проблемы психологии народов (Извлечения)// История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч.1.-М.: Просвещение, 1964.-с.170-174.
4. Гималетдинова Р. Р. Фитонимы в башкирской и русской языковой картине мира/ III Международная научная конференция. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК. – Казань. 2015. – С. 39.
5. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию.. – М.: «Прогресс», 2000. – 400 с.
6. Дьякова Т. А. "Этнокультурная основа использования фитонимов лексико-семантической группы «Дикорастущие травы» (на материале сборника М. Матусовского «Земля моих отцов-Донбасс») // Вопросы журналистики, педагогики, языкознания. 38.4 (2019), – С. 508-515.
7. Карлинский А.Е. Принципы, методы и премы лингвистических исследований.- Алмат: КазУМОиМЯ им. Абылайхана, 2003. –С. 67.
8. Коновалова Н. И. Народная фитонимия как фрагмент языковой картины мира / Н. И. Коновалова. – Екатеринбург: Дом учителя, 2001. – С. 5..
9. Муқимова Г.Р. Фитоморф метафораларнинг лингвопоэтик, лингвокультурологик хусусиятлари ва лексикографик талқини: Филол. фан. б. фалс. док. ...дисс. автореф. – Бухоро, 2023. – Б. 12.
10. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред Б.А. Серебrenников. М.: Наука, 1988. С. 11.

11. Хошимхўжаева М.М. Оламнинг лисоний тасвирида фитонимлар (инглиз, рус ва ўзбек тиллари мисолида). Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. – Тошкент. 2018. – Б. 22.
12. Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология (их принципы и их взаимоотношения)// История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч.1.- М.: Просвещение, 1964.-с.127-135
13. <https://americasroads.us>
14. <https://shedevrum.ai/post/112882411ccb11efb717dec7a036f011/>

References

1. Ikromov M. T. Botanik terminlarni antroposentrik paradigmadagi o'rganishning ahamiyati // NamDU Ilmiy axborotnomasi.. 2025. № 2. B. 449.
2. Ikromov M. T. Botanik terminlarning etnomadaniy tadqiqi // FarDU. Ilmiy xabarlar. 2025. Tom 31, № 3. B. 149-153.
3. Vundt V. Problemi psixologii narodov (Izvlecheniya)// Istoriya yazikoznaniya XIX i XX vekov v ocherkax i izvlecheniyax, ch.1.-M.: Prosvesheniye, 1964.-s.170-174.
4. Gimaletdinova R. R. Fitonimi v bashkirkoy i russkoy yazikovoy kartine mira/ III Mejdunarodnaya nauchnaya konferensiya. AKTUALNIYE VOPROSI FILOLOGICHESKIX NAUK. – Kazan. 2015. – S. 39.
5. Gumboldt V. Izbranniye trudi po yazikoznaniyu.. – M.: «Progress», 2000. – 400 s.
6. Dyakova T. A. "Etnokulturnaya osnova ispolzovaniya fitonimov leksiko-semanticheskoy gruppi «Dikorastushiy trav» (na materiale sbornika M. Matusovskogo «Zemlya moix otsov-Donbass») // Voprosi jurnalistiki, pedagogiki, yazikoznaniya. 38.4 (2019), – C. 508-515.
7. Karlinskiy A.YE. Prinsipy, metody i premi lingvisticheskix issledovaniy.- Almat: KazUMOiMYA im. Abilayxana, 2003. –S. 67.
8. Konovalova N. I. Narodnaya fitonimiya kak fragment yazikovoy kartini mira / N. I. Konovalova. – Yekaterinburg: Dom uchitelya, 2001. – S. 5..
9. Muqimova G.R. Fitomorf metaforalarning lingvopoetik, lingvokulturologik xususiyatlari va leksikografik talqini: Filol. fan. b. fals. dok. ...diss. avtoref. – Buxoro, 2023. – B. 12.
10. Postovalova V.I. Kartina mira v jiznedeyatelnosti cheloveka // Rol chelovecheskogo faktora v yazike: Yazik i kartina mira / otv. red B.A. Serebrennikov. M.: Nauka, 1988. S. 11.
11. Xoshimxo'jayeva M.M. Olamning lisoniy tasvirida fitonimlar (ingliz, rus va o'zbek tillari misolida). Filol. fan. fals. dok. ... diss. avtoref. – Toshkent. 2018. – B. 22.
12. Shteyntal G. Grammatika, logika i psixologiya (ix prinsipi i ix vzaimootnosheniya)// Istoriya yazikoznaniya XIX i XX vekov v ocherkax i izvlecheniyax, ch.1.- M.: Prosvesheniye, 1964.-s.127-135.
13. <https://americasroads.us>
14. <https://shedevrum.ai/post/112882411ccb11efb717dec7a036f011/>